

РЕАЛІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті здійснюється спроба визначити поняття, природу і сутність громадянського суспільства. Розглядаються проблеми та основні тенденції формування громадянського суспільства в Україні як основи функціонування демократії. Аналізується стан та проблеми законодавчого визначення шляху розвитку та вдосконалення цього процесу. Визначаються найбільш важливі напрямки подальшого формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, інституціоналізація, громадський контроль, суспільний договір.

Чабан А.А.

РЕАЛИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

В статье осуществляется попытка определить понятие, природу и сущность гражданского общества. Рассматриваются проблемы и основные тенденции формирования гражданского общества в Украине как основы функционирования демократии. Анализируется состояние и проблемы законодательного определения пути развития и совершенствования этого процесса. Определяются наиболее важные направления последующего формирования гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, общественные организации, институционализация, общественный контроль, общественный договор.

Chaban A.

REALITIES OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

An attempt to define a concept, nature and essence of civil society is carried out in the article. Problems and basic tendencies forming of civil society are explored in Ukraine as the bases of democracy functions. The state and problems of legislative determination of way development and perfection of this process are analyzed. The most essential directions of the subsequent forming of civil society in Ukraine are determined.

Key words: civil society, civic organizations, institutionalization, public inspection, public agreement.

Вивчення проблем громадянського суспільства є на сьогодні найбільш актуальним питанням, якому присвячуються незліченні круглі столи, симпозиуми, дискусії і конгреси, оскільки воно виступає основою побудови розвинутої демократії. Серед визначних доробок в цьому питанні сучасних зарубіжних дослідників можна перерахувати наступні прізвища: Дж. Александер, Е. Геллнер, Дж. Кін, Ф. Шміттер та ін. Проблемам громадянського суспільства приділяють увагу й українські дослідники – О. Гончарук, А. Колодій, В. Мельниченко, М. Михальченко, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Степаненко та ін.

Виходячи з потреб розуміння, основними цілями цієї статті є уточнення поняття „громадянського суспільства” та визначення особливостей реалізації цієї концепції у політичному просторі українського суспільства. Досягнення цієї мети потребує звернення до історії політичної думки, де в загальних рисах затверджується уявлення про суспільний феномен, який з часом отримав назву „громадянське суспільство”.

Як відомо, термін „громадянське суспільство” використовувався у різних значеннях з XVIII ст., соціологічна концепція якого бере свій початок від традиції шотландської

моральної філософії. Щоправда, ідеї близькі до його сутнісної основи (стосовно суспільного договору, статусної і моральної рівності людей, контролю за діяльністю влади тощо) були висловлені значно раніше. Минуло майже дві тисячі років відтоді, як Ціцерон започаткував термін „civilis societas”, що в перекладі з латини означає „громадянське суспільство”. Цей термін він трактує як об’єднання людей, „пов’язаних між собою згодою в питаннях права та спільності інтересів”, через відповідний ланцюжок, яким виступає громадянське суспільство. На базі цього створюється спільнота людей, яка досягає злагоди задля реалізації загальних інтересів [1, с.15]. А ось держава, за Ціцероном, є побудовою, яку народ привласнив з метою здійснення тріади завдань: *досягнення рівності всіх, реалізації інтересу й забезпечення злагоди*.

Погоджуючись з першочерговістю Ціцерона у визначенні громадянського суспільства, потрібно зважити на застереження Томаса Гоббса, який висловив міркування про громадянське суспільство в рамках „*scientia civilis*”. Т. Гоббс стверджує, що першим це поняття використав Сократ, а за ним – Платон, Арістотель, Ціцерон та інші стародавні філософи. Англійський філософ ототожнював громадянське суспільство з державою: „Жоден закон не може бути Несправедливим. Закон створює Суверена Влада, а все, що робить така Влада, є виправданим” [2, с.388]. Т. Гоббс пропонує своєрідну модель громадянського суспільства, яка є органічно пов’язаною з державою.

На відміну від нього, Джон Локк чітко розрізняє суспільство й державу. Пропонує розуміння громадянського суспільства як універсальну форму реалізації законів, соціальний стан формальної рівності. „Ні для кого в громадянському суспільстві, – пише Дж. Локк, – не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства” [3, с.179].. Англійський мислитель продовжує ідею тріади, висловлену ще Ціцероном: індивідуальна свобода, недоторканність власності, безпека та мирне співжиття.

Винятковість цієї загальної світової тенденції обґрунтовано висвітлив відомий німецький філософ Іммануїл Кант у праці „Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані”. Його концептуальні засади формування громадянського суспільства ґрунтуються на свободі кожного громадянина. Закон та право виступають інструментом, яким можна реалізувати й досягнути цієї свободи лише в рамках держави. „Найбільша проблема для людського роду, – наголошує І. Кант, – розв’язати яку його змушує природа, – досягнення загального правового громадянського суспільства” [4, с.21].

Розгорнуту характеристику громадянському суспільству дав відомий німецький філософ Ф.-Г.-В. Гегель, внесок якого важко переоцінити. Загальна ідея „громадянського суспільства” полягала в тому, щоб вивільнити приватне життя, сім’ю і економічне буття з-під впливу держави. Для мислителя громадянське суспільство – це не лише світ економічних потреб, це також і царина етики. Громадянське суспільство, писав Гегель, „це відмінність, яка постає між сім’єю і державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше як формування держави; бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самостійне має мати перед собою, щоб існувати. Створення громадянського суспільства належить між іншим, до сучасного світу, який тільки і віддає належне всім визначенням ідеї” [5].

Згодом формувалися уявлення того, що занадто держава завжди стоїть на перепоні волевиявлення окремого індивіда та реалізації його потенційних можливостей. У цьому сенсі, мабуть, найбільш радикальну концепцію громадянського суспільства сформулював автор відомого твору „Права людини” Томас Пейн, для якого тема громадянського суспільства, що протидіє державі, стає центральним. Він вважав державу необхідним злом: чим воно менше, тим краще для суспільства. Влада держави має бути обмеженою на користь громадянського суспільства, оскільки уряд не в праві довільно змінювати чи розширювати свої конституції або нехтувати довірою громадян [6, с.66–68].

У подальшому ця традиція, в більш поміркованій формі розроблена Алексисом де Токвілем, який у „Демократії в Америці” чітко розділяє поняття держави, а частіше уряду

(government) та громадського життя (civil life). Життя громадянського суспільства, за А. де Токвілем, характеризується передусім розвитком і широким розгалуженням добровільних незалежних асоціацій. Зокрема, значення політичних асоціацій теоретик убачає в тому, що вони, надаючи уроки у створенні об'єднань громадян, виступають свого роду вільними школами практичного народовладдя. *Громадяни на власному досвіді вчать формулювати власну позицію і обмінюватися поглядами, організовувати та захищати свої громадянські права і постійно контролювати уряд.* Ці положення А. де Токвіля, пов'язані саме із формами практичного залучення громадян до публічної політики, є досить актуальними в сучасних обставинах розвитку громадянського суспільства, особливо в Україні.

Не вдаючись надалі до ретроспективних джерел та вироблення подальших концептуальних положень, слід зазначити, що *громадянське суспільство* – це конкретний спосіб інституалізації демократії та сфера для добровільного об'єднання громадян із метою реалізації їхніх інтересів. *Громадянське суспільство* – це система соціальних відносин, які виникають в публічній сфері, поза межами ринку, де громадяни шляхом активної добровільної діяльності забезпечують реалізацію власних цілей суспільного життя у рамках закону, гарантованого державою. Таке розуміння громадянського суспільства стверджує якісний і самоорганізуючий характер, відкидає тотальну залежність громадян від держави і тлумачить його як самодостатню інституцію, яка не може бути зведена до суто економічних структурних відносин. І саме функціонування інститутів, які формують громадянське суспільство, є показником зрілості суспільства загалом.

Україна отримала складну посттоталітарну спадщину, яка постійно стримуватиме процес формування громадських інституцій, що виступають фундаментом громадянського суспільства. На думку одного з сучасних українських дослідників, нинішній стан громадянського суспільства в Україні свідчить про ймовірність кількох сценаріїв його розвитку. *Перший* – згорання громадянського суспільства й реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму, *другий* – консервація на тривалий час нинішнього становища і відповідно авторитарних методів управління, *третій* – поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства [7, с.22]. Хочеться вірити, що останній сценарій є найімовірнішим, проте, аналізуючи сучасні реалії розвитку громадянського суспільства, не можна не припускати і двох перших.

„Оксамитові” революції кінця 80-х років у Центральній і Східній Європі породили кардинальне осмислення категорії громадянського суспільства. Щось подібне відбулося й в молодій Україні. Важливість громадянського суспільства відповідала намірам значної частини суспільства сформувати демократичні інститути влади, кардинально змінити відносини держави й громадян, дати людям можливість самим робити вибір. Проте шлях його становлення виявився набагато складнішим, аніж це уявлялося раніше.

Першим кроком стало законодавче закріплення намірів і інституціоналізації нових відносин. Конституційний процес в Україні тривав довго – із прийняття Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. і завершився 28 червня 1996 р. прийняттям нової Конституції України. Запорукою до створення повноцінного громадянського суспільства є третя стаття Конституції України: „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. *Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.* Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави” [8]. Отже, проголошені Конституцією гарантії прав і свобод людини, невтручання держави в справи громадянського суспільства, її відповідальність перед народом мали б створити політико-правові передумови для того, щоб люди домагалися розмежування суспільної й політичної сфер, проявляли активність у реалізації й захисті своїх інтересів.

Хоча в Україні прийнято закони „Про свободу совісті та релігійні організації” (1991 р.), „Про об'єднання громадян” (1992 р.), „Про благодійництво та благодійні організації”

(1997 р.), „Про молодіжні та дитячі громадські організації” (1998 р.) [9], проте до теперішнього часу є значні законодавчі перепони на шляху розвитку громадянського суспільства в Україні.

22 вересня 2009 року Комітет Верховної Ради з питань правової політики відмовився розглядати проект Закону України „Про громадські організації”. Відтак діяльність структур громадянського суспільства в Україні продовжує регулюватися загальним Законом „Про об’єднання громадян”, який має значні недоліки. У квітні 2008 року Європейський суд із прав людини визнав цей український закон таким, що не відповідає Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод у частині захисту права на свободу об’єднань, і зобов’язав Україну поліпшити своє законодавство в сфері громадянського суспільства. Застереження цілком справедливі, адже досі громадянське суспільство в Україні розвивалося не завдяки, а всупереч нормам законодавства. Проблеми почалися навіть не з відсутності закону „Про громадські організації”, а з відсутності відповідних положень в Основному Законі.

Проблем в цьому напрямку додали й представники Кабміну, які виступили проти Реєстру громадських експертиз. Відповідні зміни готуються до „Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади”, який затверджений Постановою Кабінету Міністрів України 5 листопада 2008 року. Існування подібного реєстру мало сприяти прозорості й підконтрольності органів виконавчої влади, але це аж ніяк не вигідне більшості українських чиновників, які не готові звітувати перед громадськістю про результати своєї діяльності.

Відтак громадянське суспільство, яке має бути середовищем існування вільної людини, не враховувалося. Таким чином, після законодавчого виключення суспільства між людиною і державою постала прірва. Нема вдосконалення юридичного механізму громадянського контролю за державною діяльністю, що дозволяє їй значно поширити свою владу, розширити межі втручання в суспільні справи, що у підсумку загрожує встановленням недемократичного режиму в Україні.

На підтвердження цього положення хочеться послатися на оцінки Ф. Барановського, який говорить, що в Україні замість „громадянського суспільства сформовано криміналізоване клієнтальне суспільство, за умов якого демократичні політичні інститути існують як квазіутворення” [10, с.98]. *За формальними ознаками як у правовій системі, так і на інституційному рівні громадянське суспільство представлено достатньо, але майже відсутні інструменти, механізми та демократичні способи існування цих інститутів.*

Також не на користь становлення громадянського суспільства в Україні являється неконтрольоване зростання нерівності, яке посилює владні позиції небагатьох і перешкоджає участі в політиці більшості, тобто суперечить демократії і сприяє розвитку авторитарних тенденцій:

- відбувається поляризація суспільства: на одному полюсі концентруються апатія й пасивність, на другому – намагання монополізувати й закрити для громадян сферу прийняття політичного рішення;

- соціальна нерівність маргіналізує знедолені верстви, підштовхуючи їх до втечі від політики і нелегітимних форм протесту. Вони стають соціальною базою політичного екстремізму, оскільки не мають можливості артикулювати й захищати свої інтереси в публічній сфері;

- соціальна нерівність культивує в суспільстві атмосферу, що сприяє руйнуванню підвалин соціальної справедливості і загального блага, моральних засад суспільної єдності [11, с.72–73].

Отже, соціальна нерівність відтворюється в політичному житті, яку повинне подолати – міцна соціальна база громадянського суспільства – стійкий та самодостатній середній клас, який в розвинутих країнах Заходу чисельно складає не менше 60% населення і володіє не менше ніж 30% загальнонаціонального багатства. В Україні,

імовірно, більше 95% загальнонаціонального багатства сконцентровано в руках лише кількох сотень найбагатших людей. За останніми даними чисельність середнього класу в Україні скоротилася з 17% до 10-12%. Цей показник відкинув українське суспільство назад, у початок 2006 року, коли цього прошарку практично не було [12].

Подальший аналіз стану громадянського суспільства в Україні нашоєхує нас на таке явище, як „політична бідність”. Поняття „політична бідність” уперше використав Дж. Бохман; воно означає нездатність деяких груп громадян брати участь у демократичному процесі, що робить їх вразливими перед наслідками рішень, які приймає влада. На думку Дж. Бохмана, поріг „політичної бідності” проходить по лінії здатності-нездатності тієї чи іншої групи ініціювати обговорення суспільних проблем, які зачіпають її інтереси [13, с.125]. Це представники андеркласу („пасивних бідних”), ті, які відмовляються брати участь у політичному процесі (не голосують на виборах, не беруть участі в організаціях громадянського суспільства). Основними рисами андеркласу вчені називають бідність, економічну залежність від держави, патерналізм, депривацію, незалученість до соціальних мереж і домінуючої культури. Цікавими, у цьому ракурсі, може бути дослідження, проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 27 лютого по 5 березня 2009 року. На питання „Якою мірою Ви впливаєте на владу?": 72,4% респондентів відповіли, що зовсім не впливаю на центральну владу, та 62,8% – не впливають на місцеву владу. Лише 0,3% відзначають свій потенційно сильний вплив на владу [14].

Дається взнаки низький рівень довіри громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства. В Україні, у зв'язку з традиційно скептичним ставленням до недержавних структур, основна частина громадських функцій централізована. За даними Інституту соціології НАН України, навіть стосовно таких суто духовних інституцій громадянського суспільства, як „громадські організації”, „церква”, „творчі спілки”, „організації за інтересами”, близько 30 % респондентів вважають державне керівництво ними єдиним ефективним засобом їх розвитку [15, с.41].

Перераховувати можна безліч тез, які стають на заваді розвитку самодостатнього та сильного громадянського суспільства. Але підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що громадянське суспільство необхідне для затвердження принципів демократії. Чим воно більше розвинуто, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більше у них можливості самореалізації в різних сферах громадського життя й тим менша небезпека узурпації влади й здійснення повного контролю за суспільними процесами. Тож, серед найбільш важливих напрямків подальшого формування громадянського суспільства в Україні, що відзначається рядом дослідників [16, 17], варто виділити: подальше реформування політичної системи та вдосконалення нормативно-правової бази; все більш глибоке усвідомлення особистістю своїх громадянських прав і обов'язків; створення державою умов для формування самодостатнього середнього класу; утвердження в українському суспільстві правової культури й особливо у професійних політиків; установлення закономірностей формування громадянського суспільства з обліком культурно-історичних і соціально-економічних особливостей розвитку українського суспільства.

Але наразі виникає потреба, щоб такий теоретичний конструкт як „громадянське суспільство” не став лише наступною утопією створення земного раю та й в подальшому безплідним, а мав відповідати на питання практичного створення хоча б деяких аспектів громадянського суспільства при таких несприятливих умовах українського суспільно-політичного простору. Практика показує, хоч і не повністю використана („Помаранчева революція” 2004 року), що при загальнонаціональних виборах навіть у режимах формальних демократії кандидати, які залежать від громадського волевиявлення, намагаються претендувати на найповнішу презентацію не вузькопартійних, а саме суспільних інтересів. Тож вибори створюють ту унікальну ситуацію, коли організована громадськість може висувати свої умови та принципи подальшої взаємодії влади і решти

суспільства. Саме в цьому діалозі – формування своєрідного суспільного договору між урядом і суспільством про базові спільні інтереси та принципи їх реалізації – існуюча влада або політична сила, яка претендує на владні повноваження, найбільш залежна, вразлива та чутлива щодо суспільних настроїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ціцерон. Про державу; Про закони; Про природу Богів / Ціцерон, Марк Тулій / Пер. з латин. В. Литвинов. – К.: Основа, 1998. – 476 с.
2. Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. / Сост. В. В. Соколов.; [Пер. с лат. и англ.]. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – 624 с.
3. Локк Дж. Два трактати про врядування / Джон Локк; [Пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 265 с.
4. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И.Кант; [Сочинения: В 6-ти т.]. – М.: Изд-во „Мысль”, 1966. – Т. 6. – 743 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; [Пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц]. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
6. Гаджиев К.С. Политическая наука / К.С. Гаджиев. – М.: Международные отношения, 1995. – 400 с.
7. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
8. Конституція України. – К.: Наук. думка, 2006. – 150 с.
9. Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю. П. Єлісєвенко. – К.: Махаон, 2003. – 976 с.
10. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу / Ф. В. Барановський. – Луганськ: Елтон-2, 2007. – 407 с.
11. Социальное неравенство и публичная политика / Ред. кол: Медведев В. А. (отв.ред.), Горшков М. К., Красин Ю. А. – М.: Культурная революция, 2007. – 336 с.
12. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ремурс] – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1738
13. Bohman J. Public Deliberation Pluralism, Complexity and Democracy / J. Bohman. – Cambridge, Massachusetts, 1996.
14. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ремурс] – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441
15. Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка / Відп. ред.: Ю. Саєнко – К.: Стило, 2002. – 368 с.
16. Мельниченко В. Напрями і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук / В. Мельниченко. – К., 2001. – с. 30–39.
17. Довбня О.М., Довбня О.М. Створення механізму постійного діалогу державних і громадських установ – шлях утворення громадянського суспільства / О.М. Довбня, О.М. Довбня // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна – 2007. – №785 – Вип.10. – С.72–79.